

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

BOOK REVIEW

РЕЦЕНЗИЯ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ*

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆ**

DOI:10.57155/GHXB9129

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՈՒՂՂԱՓԱՆ ՀԱՅՔԵ,
ԵՐԵՎԱՆ, 2024, 241 ԷԶ
(Հեղինակային հրատարակություն)

Աթենքի համալսարանում աստվածաբանության դոկտորի աստիճանին արժանացած Գեորգ Ղազարյանը այսօր հայագիտության զոհասեղանին է դնում իր մեկ կարևոր աշխատությունը, որին վաղուց սպասում էր հանրությունը: Գեորգ Ղազարյանը հանձն է առել բավականին բարդ, բայց շատ պահանջված մի գործ՝ ուրվագծել և ներկայացնել օրթոդոքս հայերի սեղմ, բայց միևնույն ժամանակ ամբողջական պատմությունը: Հեղինակը տարիների ընթացքում հավաքել է նյութի մասին հրապարակված՝ այս պահին հայտնի գրեթե ողջ գրականությունը և փորձել է տալ օրթոդոքս եկեղեցու դավանաբանությունը ընդունող հայկական համայնքների պատմությունը՝ քրիստոնեության տարածումից ի վեր, մինչև մեր օրերը: Հեղինակը ձգտել է դաստիարակել, ժամանակագրական կարգով վերաշարադրել պատմաբանասիրական զանազան գիտաճյուղերի (պատմություն, եկեղեցագիտություն, ազգագրություն, բանահյուսություն, արվեստագիտություն և այլն) պատկանող գրականությունն ու սկզբնաղբյուրային վկայությունները, ստեղծելով միջնադարագիտության մեջ «քաղկեդոնական», «ծախ» կամ «արքայական» անվանումը ստացած, հայկական մշակույթին պատկանող համայնքի պատմության և հոգևոր-մշակութային գործունեության ընդհանուր պատկերը: Անշուշտ սա հեշտ գործ չէր, քանի որ դավանաբանական այս համայնքի մասին մեր գիտելիքները հատվածական են և անբավարար: Մինչդեռ

* ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, պ.գ.դ., bznazt@gmail.com, գրախոսությունը ստանալու օրը՝ 13 նոյեմբերի, 2024 թ.:

** ԵՊՀ, պատմության ֆ-տ, հայ արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ, արվեստ. թ., hakobyanzarhy@ysu.am, գրախոսությունը ստանալու օրը՝ 13 նոյեմբերի, 2024:

իրականում, ինչպես ժամանակին նշել է ուղղափառ հայերի խնդիրը գիտական շրջանակներ վերադարձրած նիկողայոս Մառը, քաղկեդոնականությունը Հայաստանում ունեցել է շատ խոր արմատներ, առաջատար կրոնական համայնք է եղել, որը մեծապես նպաստել է ազգային գրականության և ստեղծագործ մտքի զարգացմանը¹:

Գևորգ Ղազարյանի «Ուղղափառ հայք» գիրքը պատկերազարդ է և հանրամատչելի, միևնույն ժամանակ գրված է գիտական հրապարակումների և կարևորագույն սկզբնաղբյուրների հաշվառմամբ: Այն ծառայում է հենց այդ ազնիվ նպատակին՝ ցույց տալ քաղկեդոնական հայերի կարևոր դերը մեր պատմության մեջ՝ քրիստոնեության ընդունումից ի վեր՝ թե՛ պատմական իրադարձությունների ակունքում, և թե՛ հետագայի միջազգային և միջկրոնական փոխհարաբերություններում:

«Ուղղափառ հայք» գիտական հրապարակումը Գևորգ Ղազարյանի հեղինակած երրորդ գիրքն է² և ունի իր որոշակի խնդիրներն ու ձևաչափը: Ինչպես արդեն նշվեց, այն հակիրճ ներկայացնում է ուղղափառ կամ քաղկեդոնական հայերի գործունեության պատմական ընթացքը, ամբողջացնելով այս համայնքի մասին մեր ունեցած պատկերացումները, և համահավաք ձևով օգնում ընդհանուր պատումի մեջ միավորել ուղղափառ հայերի պատմության տարբեր դրվագներ, քանի որ աղբյուրների բացակայության (ուղղափառ հայերի ձեռագրերից շատերը մեզ չեն հասել) կամ թերի լինելու պատճառով այդ պատմական խճանկարը մինչ օրս ամբողջացված չէ: Եվ, իհարկե, ավելորդ է ասել, թե որքան բարդ խնդիր է նման ընդգրկուն և խճողված պատմության սեղմ ու հակիրճ, բայց միևնույն ժամանակ բովանդակալից լուսաբանումը, ինչն, անշուշտ, ենթադրում է նյութին կատարյալ տիրապետում:

Հիմնվելով սկզբնաղբյուրների և պատմագիտական գրականության վրա, հեղինակն իրավացիորեն Հայոց քրիստոնեության ընդունման պատմությունը

¹ Н. Я. Март, «Аркауны, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах», *Византийский Временник*, т. XII, вып. 1-4, 1905, с. 67. Մառը ի նկատի ունեւ առաջին հերթին հունարան թագմանական դպրոցը, հունարենի տիրապետումը և բյուզանդական մշակութային աշխարհի հետ ուղղակի և սերտ կապերը:

² Դրան նախորդել են՝ G. Kazaryan, *Ο Ιερός Φώτιος και η Αρμενική Εκκλησία. Η σημασία της Επιστολής προς τον Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας Ζαχαρία*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2019 (Գ. Ղազարյան, *Սրբազան Փոտը և Հայոց եկեղեցին. Մեծ Հայքի Կաթողիկոս Զաքարիայի ուղղված թղթի նշանակությունը*, Աթենք, 2019), G. Kazaryan, *Δρ Θεολογίας, Οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις κατά τον Ι'-ΙΑ'αι.*, Αθήνα, 2022 (Գ. Ղազարյան, աստվածաբանության դոկտոր, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական առնչությունները Ժ-ԺԱ դդ., Աթենք, 2022):

տարածում է ոչ միայն Մեծ, այլ նաև Փոքր Հայքի վրա, այնուհետև անդրադառնալով մյուս հայաբնակ տարածաշրջաններին (Տրապիզոն, Հյուսիսային Ասորիք, Կենտրոնական Փոքր Ասիա, Բալկաններ, Հունաստան, Վրաստան, Ռուսաստան և այլն): Գրքում գետեղված լուսանկարների մեծագույն մասը օրթոդոքս հայերի մշակութային գանձարանից մեզ հասած ձեռագրեր են, հոգևոր-ճարտարապետական հուշարձաններ, ինչպես նաև պահպանված խաչքարեր ու եկեղեցական սպասք³: Կան նաև նոր ժամանակների՝ այս կամ այն չափով հայկական համայնքների և թեմերի պատմության հետ իրենց գործունեությամբ կապված եկեղեցական գործիչների լուսանկարներ: Մի խոսքով, հեղինակը փորձել է ի մի հավաքել օրթոդոքս հայերին և նրանց եկեղեցուն վերաբերող ողջ նյութը: Այդ առումով գիրքն ուշագրավ է ոչ միայն միջանդարագետի, այլ նաև նոր ժամանակների և այսօրվա պատմությամբ ու արվեստաբանությամբ զբաղվողների համար: Գրքի մեծագույն արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նրանում փորձ է արված ի մի բերել գրեթե ողջ հայագիտական, բյուզանդագիտական և օրթոդոքս եկեղեցու պատմությանը նվիրված կարևորագույն աշխատությունների տեղեկությունները: Ղազարյանին հաջողվել է հյուսել օրթոդոքս եկեղեցու, սակայն հայկական մշակույթի մասը կազմող համայնքի պատմության ժամանակագրությունը:

Գրքի կարևոր ձեռքբերումներից է Փոքր Հայքում քրիստոնեության տարածման պատմությանը վերաբերող հատվածը՝ մեծ մասամբ հիմնված բյուզանդական վարքագրական հուշարձանների հաղորդած տեղեկությունների վրա, որոնց վրա ժամանակին հայագետների ուշադրությունն էր հրավիրել հայ բյուզանդագիտության ռահվիրա Հրաչ Բարթիկյանը: Գևորգ Ղազարյանը փորձել է ցույց տալ, որ Փոքր և Մեծ Հայքերի քրիստոնեության ընդունման պատմությունը շաղկապված է միմյանց. թեպետ այդ երկրամասերը բաժանված են եղել Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, սակայն ունեցել են ազգային, լեզվական և մշակութային ընդհանրություններ: Այդ է պատճառը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, ձեռնադրվելով Կեսարիայում, հենց այդ տարածքներից էր բերում մասունքներ և քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածող քարոզիչների: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է առաջին երեք Տիեզերական ժողովների ընթացքում Հայոց եկեղեցու ներգրավվածությանը հոգևոր ու դավանական միասնության գործընթացներին: Չորրորդ՝ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովից հետո՝ Տիեզերական եկեղեցու «Մեծ բաժանումը», ինչպես այդ

³ Գիրքը զարդարում են նաև բազմաշնորհ հեղինակի՝ տարիների ընթացքում ստեղծած միջնադարյան հայագրի օրթոդոքս հոգևորականների ժամանակակից սրբապատկերները:

գործընթացն անվանել է հայագետ Նինա Գարսոյանը, Հայոց եկեղեցում ժամանակի ընթացքում ձևավորեց գրեթե երեք հարյուրամյակ տարբեր ձևաչափերով չդադարող՝ դավանաբանական վեճերում հակամարտող աստվածաբանների շուրջ դիրքավորված երկու թև: Դրան նպաստում էր նաև Հայաստանի բաժանվածությունը Բյուզանդական և Պարսկական կայսրությունների միջև, որոնց կառավարիչների համար քրիստոնեությունը դարձել էր արտաքին քաղաքականության թե՛ լծակ, և թե՛ գործիք:

Գևորգ Ղազարյանն անդրադառնում է Պաղեստինի և բյուզանդական տարածքներում հայ վանականության գործունեությանը, սակայն ընթերցողի ուշադրությունը չի սեղեռում այն փաստի վրա, որ 10-11-րդ դդ. Մեծ Հայքի վանական շարժումը, ըստ Ասողիկի տեղեկությունների, ևս կապված է բյուզանդական կայսրությանից Հայաստան եկած վանականների հետ, որոնք վանքեր են հիմնել Բագրատունյաց պետության գրեթե բոլոր գավառներում: Դրանցից շատերը դարձան Հայոց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական միասնությունը ամրապնդող կարևորագույն կենտրոններ. այդ վանքերի թվում են Հաղբատն ու Սանահինը: Հեղինակը չի փորձում պարզաբանել նաև Արիստակես Լաստիվերտցու այն տեղեկությունը, ըստ որի Վասիլ Բ Բուլղարասպանը, Պոնտոսից գալով Հյուսիսային Ասորիքի Սև լեռներ, հաղորդություն է ստանում Քաղկեդոնը մերժող հայ հոգևորականների հետ: Իհարկե, նման տեղեկությունները դեռևս ունեն բազմաշերտ հետազոտման կարիք, որին պիտի դիմեն այս նյութին առնչվող հետազայի ուսումնասիրողները:

Հեղինակի կանոնագույն ձեռքբերումներից է Մեծ և Փոքր Հայքերի օրթոդոքս թեմական աթոռներին նվիրված գլուխը: Թեպետ կարծում ենք, որ այստեղ նա առաջնորդվում է միջնադարյան պատկերացումներով, Փոքր Հայքի հանրաժանոթ եպիսկոպոսական աթոռները 4-րդ դ. սկզբից ի վեր դնելով Կ. Պոլսի պատրիարքության նվիրապետական համակարգում: Խոսելով 16-18-րդ դդ. Տայքի և Տրապիզոնի մահմեդականացման մասին, կարելի էր զուգահեռներ տանել նաև նույն ժամանակ Նախիջևանում և այլ վայրերում այդ երևույթի դրսևորման մեջ: Այս գլուխներում հիմնական նորությունը Օսմանյան կայսրության մեջ օրթոդոքս հայերի գործունեության վերհանումն է և նրանց նկատմամբ կիրառված բռնությունների ու ջարդերի արձանագրումը, որը գրեթե ոչնչով չի տարբերվում մեր ողջ ժողովրդի ճաշակած ցեղասպանությունից: Հեղինակը, ներկայացնելով 20-21-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջանների, Ռուսական կայսրության հայկական գրավյալ տարածքներում, ինչպես նաև մերօրյա Վրաստանի հայաբնակ գավառներում օրթոդոքս եկեղեցու հիմնական թեմական դրությունը, ինչպես նաև հիմնական եպիսկոպոսական աթոռների

գահակալներին (էջ 187-193), ցույց է տալիս, որ այդ տարածքներում գոյություն ունեցող ժամանակակից օրթոդոքս կառույցները փաստորեն որևէ կապ չունեն «արքայուն» կամ «ծաթ» հայերի հետ:

Գիրքը բաղկացած է յոթ գլխից. այդ բաժանումը համընկնում է միջնադարյան պատմության հիմնական շրջափուլերի հետ՝ առաքյալների քարոզչությունը Հայաստանում, առաջին Տիեզերաժողովների ժամանակաշրջանը, հայ օրթոդոքսները Հայաստանից դուրս, հայ-քաղկեդոնականները Բագրատունի և Զաքարյան իշխանությունների օրոք, օրթոդոքս եկեղեցական թեմերը, հայ-քաղկեդոնականները Օսմանյան տիրապետության և 19-21-րդ դդ. ժամանակաշրջանում: Շարադրանքն ընթանում է կարևոր շեշտադրումներով, որոնք անհրաժեշտ են պահպանելու գրքի տրամաբանական և ժամանակագրական թելը: Գրքում բացակայում է ավելի ընդարձակ մի նախաբան, որտեղ ներկայացված կլիներ «հայ-քաղկեդոնական» եզրի քննությունը և կնշվեր նաև պատմականորեն ձևավորված հակադրությունը Հայոց առաքելական եկեղեցու հետ: Սրանք հարցեր են, որ ուղղակիորեն առնչվում են մեր ազգային կարծրատիպերի և տաբուների հետ, և դրանց քննարկումը բերում է ինչ-որ չափով նաև դրանց հաղթահարմանը:

Գրքում քրիստոնեության ընդունման վաղ շրջանի հետ կապված իրադարձությունների և գործիչների կարևորումը հնարավորություն է տալիս վերադառնալու այն դրույթին, որն օրթոդոքս հայերն իրենք էին մատնանշում. այն է՝ իրենց հավատը ճշմարիտ է և ժառանգվել է Գրիգոր Լուսավորչից, Ներսես Մեծից և Սահակ Պարթևից: Նույն դրույթն իրականում կարող էին փաստել նաև առաքելական հայերը, բայց հարցը խնդրի տարբեր տեսանկյուններն են, որոնք ընթերցողն ինքը պիտի կարողանա վերաիմաստավորել:

Աշխատանքում կարևոր տեղեկություններից է հպանցիկ անդրադարձը Աղվանքում ուղղափառության տարածման փորձերին: Հեղինակը տալիս է նաև «ծաթ» բառի իր մեկնաբանությունը՝ բխեցնելով այն արաբերեն «սա՛յեդ» բառից, որը նշանակում է «տեր» կամ «տիրակալ» և իմաստային եզրեր ունի «մելքիթ» բառի հետ, որ օրթոդոքսների՝ որպես Բյուզանդիայի կայսեր հավատակիցների, մուսուլման արաբների մոտ ընդունված անվանումն էր. «մելքիթ»-ի հայերեն համարժեքը, ինչպես նկատել է Մառը, «արքայուն»-ն է: Սա փոքր, բայց կարևոր հավելում է ուղղափառների ինքնանվանումների հետ կապված դեռևս չուծված հարցերի լուսաբանմանը: Այս առիթով հիշատակենք հունարեն «կիրիոս» (ΚΥΡΙΟΣ) բառը, որը նույնպես նշանակում է «տեր» և որից, հավանաբար, բխել է հայ-քաղկեդոնական Կիրանց վանքի անվանումը:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոսի մասին պատմող դրվագը (գլուխ Գ, էջ 53-54), որը խուսափելով եկեղեցական ժողովի՝ իր դեմ ներկայացրած ուղղափառության մեղադրանքներից և

սպասվելիք դատապարտումից, մեկնել է Վասպուրականի թագավորություն, որտեղ հավանաբար համախոհներ ուներ: Ուստի, հպանցիկ շոշափելով այս հարցը, հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում դրա քննության անհրաժեշտության վրա:

Մեր պատմագիտության մեջ սակավ ուսումնասիրված կամ, ավելի ճիշտ, անտեսված հարցերից է Տալքի ուղղափառ հայերի պատմությունը, որը շատ կարևոր է, բայց հատկապես նրանց մի քանի ներակայացուցիչների, օրինակ, Հովհաննես Թոռնիկի ու Հովհաննես Վարզվաչի՝ Աթոս լեռան վանական պետության կայացման գործընթացին ուղղակի մասնակցության առումով: Երբ ձևավորված ավանդույթի ուժով մենք ցանկություն չենք ցուցաբերում համակողմանի ուսումնասիրելու Տալքի և Աթոսի պատմությունը հայոց պատմության տեսանկյունից, նախաձեռնությունը վերցնում են, և, ցավոք, արդեն վաղուց վերցրել են, վրաց գիտնականները՝ հայտարարելով դրանք վրացական մշակույթի և եկեղեցու կենտրոններ: Մասնավորապես հատկանշական են Իվերոն և Արմենիոն Աթոսյան վանքերը, որոնցից մեկի հենց անվանումն է խոսում հայկական ներկայության մասին, իսկ մյուսի դեպքում անվանումն ունի դավանաբանական իմաստ՝ «իվիրներ»՝ հավատով ուղղափառներ, սակայն, անշուշտ, այն մեկնաբանվում և թարգմանվում է որպես վրացական վանք՝ գրեթե չեզոքացնելով այնտեղ հայերի ներկայության փաստը:

Նույնը կարելի է ասել Պետրիցոսի (Բաշկովոյի) վանքի մասին՝ հիմնված Տալքից սերող հայազգի բյուզանդական զորավար Գրիգոր Բակուրիանի կողմից, որի առնչությամբ հեղինակը վկայակոչում է նույն այս վանքից ծագող և այժմ Սոֆիայի ազգային գրադարանում պահվող 966 թ. հայերեն Ավետարանը: Ընթերցելով Գևորգ Ղազարյանի աշխատանքը՝ կարելի է համոզվել, որ նման բացերը շատ են եղել և դա չի վերաբերում միայն պատմության և աստվածաբանության խնդիրներին, այլ նաև մեծապես առնչվում է մշակութային հարցերի և շատ որոշակի հուշարձանների: Բացերը լրացնելու են կոչված հատկապես գրքի վեցերորդ և յոթերորդ գլուխները, նվիրված ուղղափառ հայերի նոր և նորագույն շրջանի պատմությանը, և այդ հակիրճ անդրադարձը նոր ուսումնասիրությունների յուրահատուկ հրավեր է:

Նշենք գրքում արծարծված մի քանի կարևոր խնդիր: Դրանցից է, օրինակ, ուղղափառ իշխանների ցանկում Խույթուբուղա Արծրունու անունը տեսնելը, որի պատկերը պահպանվել է Հաղբատի որմնանկարի նվիրատուների շարքում: Հաղբատի օրինակը առանձնահատուկ է, բայց նաև բնորոշ իր ժամանակի համար. քանի որ թեպետ այդ վանքը երբեք քաղկեդոնական հաստատություն չի եղել, սակայն Զաքարյանների շրջանում նրա դռները բացվել են ուղղափառների

համար, ինչի արդյունքում այստեղ հայտնվում են հայ-քաղկեդոնականների որմնանկարները՝ հայերեն և վրացերեն զուգահեռ մակագրություններով, ինչպես նաև բյուզանդական պատկերագրության տեսանկյունից պարտադիր «Հաղորդության» տեսարանով, որը կարելի է տեսնել նաև մյուս ուղղափառ որմնանկարներում՝ Պղնձահանքում, Տիգրան Հոնենցում (Ս. Գրիգոր), Կիրանցում, Քոբայրում:

Գրքի կարևոր բաժիններից է հայալեզու ուղղափառ ծիսամատյաններին նվիրված հատվածը: Այստեղ նախ ի մի են բերվում նման ձեռագրերը (կամ, ավելի ստույգ ասած՝ դրանցից հասած փշրանքները)՝ Պատարագամատույց, Հայսմավուրք, Սենաքսառ (Տոնացույց): Նորից շոշափվում է լեզվի հարցը՝ մայրենի լեզվով ժամերգություն մատուցելը, ինչն ուղղափառ հայերին դեռ վաղ-քրիստոնեական ժամանակներից տրված բացառիկ արտոնություն էր: Կարևորված է նաև ուղղափառների բեղմնավոր թարգմանչական գործունեությունը, որը հերթական մշակութային կամուրջն էր բյուզանդական, վրացական և հայկական մշակույթների միջև: Գրքում հիշատակված ձեռագիր նմուշներն ականարկում են այդ և մի շարք այլ, հատկապես, նկարազարդ մատյանների մասնագիտական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Նշենք, որ վերջերս լույս տեսած մի հոդվածում Գևորգ Ղազարյանն արդեն անդրադարձել էր Մանչեստրի գրադարանում պահվող Ձիկբակի ավետարանին (14-րդ դ.)⁴, որը ժամանակին գիտական շրջանառության մեջ է դրել Նիկողայոս Մառը⁵: Գևորգը հատկապես կարևոր դիտարկումներ է արել մանրանկարների հետ կապված և, լինելով նաև սրբանկարիչ, կատարել է այդ ձեռագրի երկու մանրանկարների վերակազմությունը:

Գրքի ձևաչափով պարտադրված՝ շարադրված նյութն ուղեկցվում է միայն առանցքային աղբյուրների մատնանշմամբ, չնայած յուրաքանչյուր ենթագլխի համար կարելի էր մատենագիտական շատ ավելի ընդարձակ ցանկ բերել: Գրքում, բացի եռալեզու ընդարձակ ամփոփումներից, տրված է նաև մատենագիտությունը, որտեղ առանձնացված են պատմական աղբյուրները և առանձին ուսումնասիրությունները: Հատուկ ուշադրության են արժանի օտարալեզու, հատկապես, հունարեն գրքերն ու հոդվածները, որոնց մեր գիտական հանրությունը ծանոթ չէ: Վերջում տրված անվանացանկերը դյուրացնում են անհրաժեշտ պատմական անձանց և վայրերի որոնումը գրքում:

⁴ Г. С. Казарян, «Миниатюры с изображением святых Абгара, Трдата и Григория Просветителя», *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, Вопросы истории и теории христианского искусства*, 2020, вып. 39, с. 28-41.

⁵ Н. Я. Марр, «Об одной армянской иллюстрированной рукописи из халкидонитской среды», *Известия Императорской академии наук*, 1911, т. 12, с. 1297-1301.

Վերջին կարևոր կետը վերաբերում է գրքում զետեղված սրբանկարներին և մանրանկարներին, որոնք Գևորգ Ղազարյանի հեղինակային գործերն են, քանի որ նա, ինչպես արդեն նշվեց, նաև սրբանկարիչ է: Բազմաթիվ պատկերներից նշենք մի քանիսը՝ Ներսես Գ Շինարարի, Վահան Ա կաթողիկոսի, Իվանե Զաքարյանի, Սիմեոն Պղնձահանեցու: Դրանցում տեսնում ենք միջնադարյան պատկերագրության լավ տիրապետում և ստեղծագործական մոտեցում, քանի որ յուրաքանչյուր կերպար ուղեկցվում է նրան բնութագրող մանրամասներով: Այսպես, Ներսեսի ձեռքի զվարթնոցյան մոդելը, շինարարական գործիքը, ինչպես նաև Ներսեսի մոնոգրաման, որն օգտագործվել է որպես հագուստի հարդարանքի տարր: Իվանեի դեպքում ժամանակաշրջանի տիպիկ հանդերձանքն է, որի աղբյուրներն են Զաքարյան եղբայրների քանդակը Հառիճավանքի արևելյան ճակատին և Խոլթլուբուղայի կերպարը Հաղբատի վանքի որմնանկարում: Իսկ Պղնձահանեցու դեպքում՝ հորինվածքի խորքում Պղնձահանքի եկեղեցին է՝ ճակատի մեծադիր խաչային պատկերով: Այս պատկերները գեղարվեստական և պատմական տեսանկյունից արժեքավոր աշխատանքներ են, փաստացի ժամանակակից սրբանկարներ, որոնք կարող են շրջանառության մեջ դրվել: Գիրքն ուղեկցվում է նաև բազմաթիվ լուսանկարներով՝ վանքերի, ձեռագրերի, դրամների, մանրանկարների և որմնանկարների դրվագների, որոնք զգալիորեն լրացնում են ուղղափառ հայերի ակտիվ մշակութային գործունեության համայնապատկերը:

Ամփոփելով կարելի է մեկ անգամ էլ շեշտել, որ ուղղափառ հայերին նվիրված նման հակիրճ, բայց բովանդակային իմաստով հագեցած ակնարկի անհրաժեշտությունը վաղուց հասունացել էր և դրա կարիքն ունեն ինչպես հումանիտար ոլորտի գիտնականներն ու ուսանողները, այնպես էլ հարցով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանակները: Գևորգ Ղազարյանի գիրքը հարուստ է փաստերով և պատմական անուրանալի արժեք ունի: Հեղինակը կարողացել է ժամանակագրական շղթայի մեջ պատկերել այսօր գրեթե վերացած օրթոդոքս հայերի անցած պատմական ուղին: Դրան նպաստում են նաև նրա կազմած մատենագիտությունը և անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը: